

БЕРДИЧІВСЬКА ФОРТЕЦЯ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЇ В НАШОМУ КРАЇ В XVII-XVIII ст.

Анотація: В статті описуються воєнні дії в нашому краї в XVII-XVIII ст. Визначається роль і місце бердичівської фортеці у протистоянні військових сил.

Ключові слова: козаки, Б. Хмельницький, С. Палій, І. Мазепа, конфедерати.

У центральній частині міста, на правому високому березі р. Гнилоп'ять розташована велична пам'ятка культової архітектури — кляштор (монастир-фортеця) ордену Босих кармелітів. До його складу входять: оборонні мури з баштами, костьол, келії, вежі-дзвіниці, прибрамний корпус з надбрамною вхідною вежею, будинок настоятеля монастиря. Споруди монастиря складають єдиний архітектурний комплекс, який будувався протягом кількох століть (кінець XVI — I пол. XIX ст.). Першу згадку про фортецю знаходимо в описі міста, який вміщений в інвентарі маєтків Тишкевичів, датований 7 жовтня 1593 р. [1, с. 227-228]. Укріплення було побудоване через небезпеку нападів татар на наш край. Протягом XVII — XVIII ст. фортеця не раз виконувала свою оборонну функцію.

Після перемоги козацько-селянської армії під Жовтими Водами та Корсунем на українських землях з небаченою швидкістю поширювалося полум'я визвольної боротьби, охоплюючи все нові й нові райони. Влітку 1648 р. спалахнули повстання й на території Південно-Східної Волині. Особливо активізувалася боротьба народних мас, коли І. Вишневецький зі своїм військом наприкінці травня 1648 р. переправився в районі Любеча на Правобережжя і пройшов на Брацлавщину. В ході боротьби з ним та місцевою шляхтою повстанці на чолі з Максимом Кривоносом визволили багато населених пунктів, в тому числі Бистрик і Бердичів, зруйнувавши при цьому замок і монастир. В складі загонів Максима Кривоноса билися проти польсько-шляхетських військ жителі Бистрика, Голодьок (сучасна Мирославка) та інших навколишніх сіл. Вже наприкінці червня — на початку липня 1648 р. вся територія Бердичівщини контролювалася повсталим народом.

У ході боротьби селяни й міщани оголошували себе козаками, організовували повстанські загани, оскільки соціальна організація запорізького козацтва найбільш відповідала їхнім поглядам на справедливе життя і ґрунтувалася на таких демократичних принципах, як заперечення феодално-кріпосницької залежності, рівність у праві володіння землею, широка участь козаків в органах самоуправління.

Під час воєнних дій Бердичів розташовувався на головному шляху, яким проходили війська, тому тут неодноразово бував Богдан Хмельницький. Наприкінці травня 1649 р. Хмельницький вийшов з трьома полками назустріч своєму союзнику — Кримському хану, провів його з-під Чорного лісу, через Умань і Животів, під Бердичів. Тут гетьман з'єднався з головним військом і рушив на захід.

Проходив Б. Хмельницький через Бердичів також 25 серпня 1648 р., повертаючись із Збаража і, ймовірно, влітку 1651 р. В 1654 р. Б. Хмельницький був у місті двічі: з 5 по 15 вересня, йдучи з Києва, і в кінці вересня при переході військ на Білу Церкву.

Існує легенда, згідно якої назва Богданівського лісу в Бердичівському районі походить від того, що у ньому була ставка гетьмана. До 1663 р. Бердичів був сотенним містом козацької держави і тут перебувала козацька застава [5].

Ареною боїв був даний регіон і в наступні роки.

1660 р. виявився поворотним роком війни. Хоча він почався з нового наступу московської армії князя І. Хованського на Новогрудок (нині місто Гродненської обл., Білорусь), Гродно та Брест (нині місто в Білорусі), але ситуація змінилася в травні 1660 р. Річ Посполита уклала Оливський мирний договір зі шведами і змогла зосередити всі зусилля проти московського війська. Литовська армія, посилена коронним загоном гетьмана С. Чарнецького, наприкінці червня 1660 р. під Полонкою (нині село Брестської обл., Білорусь) завдала тяжкої поразки князю І. Хованському і вже на початку липня захопила Мінськ, а згодом — Полоцьк і всю Білорусь до р. Березина (притока Дніпра). Московський воєвода В. Шереметєву вересні 1660 р. розпочав похід у Правобережну Україну, сподіваючись розбити війська на чолі з коронним гетьманом князем Є.-С. Любомирським, але сам був розгромлений під Любаром. В. Шереметєв відступив до Чуднова, де був блокований поляками й татарами. Козаки гетьмана Ю. Хмельницького, які йшли йому на допомогу, зазнали поразки під Слободищами (нині с. Слободище Бердичівського р-ну Житомирської обл.) та знову визнали зверхність над собою польського короля. В. Шереметєв капітулював і потрапив у полон до татар з усім 15-тис. військом [2].

За умовами підписаного 1 листопада 1660 р. договорупередбачалася капітуляція російських військ під Чудновом, відмова Москви від претензій на Україну, виведення всіх залог з українських міст та залишення ними на місцях артилерії, пороху й боєприпасів, виплати татарам 600 талерів контрибуції. В якості заручників до повного виконання російським урядом взятих зобов'язань у полоні в Криму мали перебувати воєвода В. Шереметєв та ще 8 царських бояр і 300 офіцерів і солдат.

Другий етап Української національної революції (вересень 1657 — червень 1663 р.) став часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель; спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву; наростання соціальних конфліктів та протистоянь; поновлення старої моделі соціально-економічних відносин; відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р.; розмивання моральних норм у суспільному житті; тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства; фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну.

II пол. XVII ст., яка дістала в історії назву «Руїна», була неспокійною для України. Бойові дії польських і російських військ, гетьманські міжусобиці негативно відбивалися на житті краю. Частішими стали набіги татар. 1695 р. кримська орда на чолі з Казі-Гіреєм спалила Бердичів [3].

В 1701 р. поляки направили на Правобережжя великі сили, які склалися з приватних армій. Полковник Самусь відправив Мазепі грамоту з проханням про допомогу і поцікавився про можливість переходу на Лівобережжя у випадку перемоги поляків. Мазепа відповів: «Помочи тебе не подам и без царского указа тебя не прийму. Без моего ведома ты начал и кончай, как знаешь, по своей воле».

У 1702 р. на Правобережній Україні — Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині — розгорнулось повстання проти панування Польщі (так звана «друга Хмельниччина»), яке очолили козацькі полковники Семен Палій та Самійло Самусь. Під Бердичевом (с. Семенівка) відбулася переможна кривава битва десятитисячного козацько-селянського війська під проводом правобережного наказного гетьмана Самійла Самуса з польсько-шляхетським каральним військом на чолі з регментарями Даміаном Рушицем і Яковом Потоцьким, до яких приєдналися шляхетські ополчення Київського воєводства під проводом житомирського старости Й. Корчевського та овруцького старости Ф. Потоцького. Під час битви польсько-шляхетське військо зазнало повного розгрому. За словами самих поляків, загинуло біля 2 тисяч воїнів.

16 (26) жовтня козаки Самуса ввірвалися в Бердичів і вчинили розправу над поляками. Ф. Потоцький і Д. Рушиць втекли з невеликим загonom.

Селяни навколишніх сіл теж піднялися на боротьбу проти поляків, вигнали шляхту, і край перейшов під козацьке самоуправління. На протязі наступного місяця повстанці

відвоювали Вінницю, Немирів, Котельню, Бихів, Бар, Старокостянтинів, Дунаївці, Шаргород, Хмільник, Бушу, Рашків, Калнос та інші містечка Правобережжя [3].

В 1750 р. гайдаки в кількості 120 чоловік захопили місто (фортецю не взяли), місто пограбували, були вбиті шляхтичі, католицькі священники, розорені костьоли.

На початку 1768 року польський сейм приймає постанову про зрівняння в правах православних з католиками. Це викликало протест з боку польської шляхти, яка проживає на теренах України. Під гаслом захисту віри і шляхетських прав у місті Бар на Поділлі вони утворюють військово-політичне об'єднання (Барська конфедерація), спрямоване проти польського короля Станіслава II Августа Понятовського і Російської імперії.

Формальним приводом для його створення стала ратифікація сеймом 1767–68 рр. Варшавського договору, яким передбачалося певне послаблення конфесійних суперечностей в Речі Посполитій та врегулювання проблеми дисидентів (віровідступників, що відійшли від догм панівної релігії). Розгорнувшись (під гаслами боротьби за католицьку віру та збереження традиційних привілеїв шляхти) на території Поділлята Брацлавщини, виступ конфедератів швидко поширився по всій Правобережній Україні та інших територій Речі Посполитої [3].

Це спонукало українське населення підняти повстання проти Польщі, відоме під назвою «Гайдамаччина» або «Коліївщина». Події того часу теж торкнулись нашого краю: Бердичів опинився в зоні військових дій загонів військ Барської конфедерації. Після придушення повстання гайдамаків польська шляхта збройно виступила проти польського короля Станіслава Понятовського, ставленика і союзника царської Росії. Одним із керівників конфедератів був Казимир Пуласький (KazimierzMichałWacławWiktorPulaski, 1746-1779), який стояв на чолі збройних загонів. Конфедерати жорстоко розправлялися із українським населенням, яке співчувало гайдамакам. Відомо, що саме вони спалили найстарішу церкву Бердичева — Михайлівську. Приводом для цього стало те, що священники вимагали повернути їм образ Матері Божої Бердичівської, оскільки саме в православній церкві ікона знаходилась з самого початку.

18 травня 1768 р. стало пам'ятним для Бердичева, коли 700 барських конфедератів під проводом Казимира Пуласького, що зазнали поразки в черговому бою з російськими військами, втекли до Бердичева та сховались у фортеці, яка стала їх опорним пунктом. Цього дня до Бердичева з метою знищити конфедератів підійшло восьмитисячне російське військо на чолі з генерал-майором Петром Микитовичем Кречетніковим. Петро Кречетніков наказав встановити гарматні батареї і розпочати безперервний обстріл кляштору.

29 травня 1768 р. М. Рєпнін звернувся до учасників Барської конфедерації з відозвою, в якій повідомляв рішення Катерини II придушити конфедерацію.

Сьогодні можна лише уявити могутність стін бердичівської фортеці, оскільки облога її тривала 25 днів, а захисників було всього півтори тисячі проти восьми тисяч росіян. За час облоги монастиря по ньому було випущено 711 гранат, 84 запалювальних бомби, 1569 залізних ядер. Врешті-решт конфедерати вимушені були здатися.

14 червня погоджуючись на капітуляцію, Пулавський виговорив всьому загонові право вільного виходу з кармелітської фортеці. Командуючий російськими військами так описує здачу фортеці: «Наперёд несено было региментарское красное знамя, кое уклоня передо мною, отдали, а их команда, сняв всё вооружение и положив перед нашим фронтом, отведена в учереждённый для сего батальон-каре; и потом каждая их команда шла и, складывая оружие, отходила в батальон-каре». Всіх полонених було: знатного шляхетства — 38 чоловік, служилої шляхти — 374, простих людей різного звання — 649 і 165 чоловік прислуги. Незнатних людей росіяни одразу ж відпустили. Незабаром звільнили і простих шляхтичів, після того, як вони пообіцяли відступитися від конфедерації. Головних керівників заколоту Пулавського, Ортинського, Камінського і Ждановського відправили в Полонне, де їх через деякий час теж звільнили, коли вони письмово визнали справу конфедерації несправедливою.

Обстріл гарматами завдав значної шкоди фортеці (як згадка про це на фасаді костелу досі можна побачити гарматне ядро, що застрягло в стіні). Російські війська захопили 48 гармат і монастирську скарбницю [6].

До наших днів дійшла гравюра видатного маляра і гравера того часу Теодора Раковецького, який працював в друкарні бердичівського кармелітського монастиря і, вірогідно, був свідком тих подій. На гравюрі «Облога Бердичева» досить досконало, як для того часу, показане розташування російських військ та гарматних батарей навколо фортеці.

Дії конфедератів, як свідчать документи відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, супроводжувалися пограбуванням населення, вигнанням православних священників з приходів, руйнуванням їх будинків і церков. «Конфедерати, — писав канівський міщанин Сидір Іванович, — нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали. Вони чинили по всій Україні й інші різні жорстокості». Це згодом були змушені визнати й самі учасники конфедерації. В їхньому універсалі від 16 листопада 1769 р. читаємо: «Свавільні ватаги людей осмілюються зловживати поважаним іменем конфедератів. (Вони) не лише до

цього часу безкарно чинять усякі грабунки, здирства і бешкети в різних місцях та завдають обивателям і злиденному поспільству нестерпні утиски, а й нечесно, фальшиво і брехливо позичають собі по волі великих шляхетних, славнозвісних, характерних і удостоєних честі мужів тієї ж Генеральної конфедерації і від їхнього імені видають платіжні зобов'язання і забирають фураж» [4].

Після придушення повстання конфедератів та коліївщини, зміцнилася проросійська королівська влада у Речі Посполитій. Була ініційована війна Росії з Османською імперією, яка закінчилася значними територіальними надбаннями Російської імперії на Причорномор'ї, у Криму та на Кавказі.

У XIX ст. бердичівська фортеця перестала виконувати оборонні функції. На її території діяв і продовжував розбудовуватись монастир.

Література:

1. Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов. Акты о заселении Юго-Западной России. — Ч.6. Т.1. — К. — 1886. — 791 с.
2. Галушка А.А. Російсько-польська війна 1654-1667 // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Rosijsko_polska_1654 (Останнє звернення 01.10.2020).
3. Литовсько-польський період (XIV- кінець XVIIIст) // Мій Бердичів [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://my.berdychiv.in.ua> (Останнє звернення 01.07.2020).
4. Львівська національна наукова бібліотека України ім. Стефаника — Ф. Оссолінських — № 1408/II. — Арк. 299-303.
5. Поліщук Ю. Події визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на Житомирщині // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: В-во «Льонок», 1994. — С. 15-32.
6. Смолій В.А. Барська конфедерація 1768 // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003.— 688 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу:http://www.history.org.ua/?termin=Barska_konfederatsiia(Останнє звернення 01.07.2020).